Book in chapter
2024-2025

महिलांच्या वर्तमानकालीन समस्या

डॉ. सुनीता आत्माराम टेंगसे डॉ. बळीराम पवार

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-971567-9-3

• **महिलांच्या वर्तमानकालीन समस्या**

डॉ. सुनीता आत्माराम टेंगसे, डॉ. बळीराम पवार

© संपादक 2024

• **प्रकाशक**

संस्कृती पब्लिकेशन
गायकवाड निवास, गणेश नगर, जुना औसा रोड,
लातूर, ता. जि. लातूर - 413512.

• **अक्षर जुळवणी**

श्री. विकास ढमाले

• **मुखपृष्ठ**

श्री. चंद्रकांत कांबळे

• **मुद्रक**

ज्योतीचंद्र ऑफसेट प्रिंटींग अॅन्ड बायडिंग,
एल.आय.सी. कॉलनी, लातूर.
8484818000

• **प्रथमावृत्ती : जानेवारी 2024**

नोंद - सर्व हक्क राखीव. या प्रकाशनाचा कोणताही भाग प्रकाशक आणि लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय, फोटोकॉपी, रेकॉर्डिंग किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक किंवा यांत्रिक पद्धतींसह कोणत्याही स्वरूपात किंवा कोणत्याही प्रकारे पुनरुत्पादित, वितरित किंवा प्रसारित केला जाऊ शकत नाही.

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ संख्या
१	ग्रामीण स्त्रियांच्या आरोग्याच्या समस्या **डॉ. सुनिता टेंगसे**	०१
२	महिलांच्या समस्या आणि मानवी हक्क **प्रा. डॉ. व्ही. एन. कांबळे**	१२
३	भारतातील आदिवासी स्त्री **प्रा. डॉ. नंदा पंढरीनाथ कंधारे**	१७
४	भारतीय आत्मनिर्भरतेचा इतिहास आणि दिशा **प्रा. पंढरी जी. मोरे**	२२
५	असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांची स्थिती आणि त्यांच्या समस्या **डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे**	३०
६	मानव विकास व त्याचे निर्देशांक : भारतातील सध्यस्थिती विशेष संदर्भ मराठवाडा विभाग उपविषय : मानव विकास व त्याचे निर्देशांक एक अभ्यास **डॉ. चारुशीला विजयराव पाटील**	३७
७	महिला सक्षमीकरण : एक चिंतन **डॉ. विठ्ठल निळकंठ ठावरी**	४६
८	आदिवासी स्त्री जीवन **प्रा. डॉ. एस. डी. अभुंरे**	५५
९	पंचवार्षिक योजनेच्या उपक्रमांद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण : धोरणे आणि प्रभाव **डॉ. प्रसन्नजीत गवई**	६१
१०	वाढती लोकसंख्या - एक समस्या व त्यावरील नियंत्रणात्मक उपाय **डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे**	६९

Scanned with OKEN Scanner

५.
असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांची स्थिती आणि त्यांच्या समस्या

डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
मातोश्री शांताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
वाशिम, जि. वाशिम

गोषवारा:

भारतात असंघटित क्षेत्रात महिलांचा मोठा वाटा आहे. असंघटित क्षेत्रातील महिलांना वेगवेगळ्या श्रेणींच्या अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. महिला कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय अधिवेशन, घटनात्मक तरतुदी आणि इतर संबंधित कायदे आहेत. दुसऱ्या बाजूला भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार कायद्यानुसार स्त्री आणि पुरुष दोघेही समान आधार आहेत. तर, सध्याचा संशोधन अभ्यास असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांची स्थिती आणि त्यांच्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याचा प्रयत्न आहे. या पेपरमध्ये असंघटित क्षेत्रांचा आढावा घेतला आहे. असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांच्या विविध समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तसेच असंघटित क्षेत्रातील महिलांच्या कल्याणासाठी आणि संरक्षणासाठी विविध घटनात्मक तरतुदी आणि इतर संबंधित कामगार कायदे शोधले आहेत. शेवटी पेपर त्याच्याशी संबंधित काही सूचना देण्यात आल्या आहेत.

कीवर्ड:

असंघटित क्षेत्र, महिला कामगार, समस्या, कायदा किंवा कायदे आणि योजना

परिचय:

भारताचे संविधान हे देशातील सर्वात प्रभावी सर्वोच्च कायद्यांपैकी एक आहे, जे लोकशाही समाजातील स्त्री–पुरुषांसाठी समान हक्कांसारख्या मूलभूत अधिकारांची हमी देते. किंबहुना, बहुतेक प्रकरणांमध्ये, अजूनही आपल्या देशात महिलांना नेहमीच पुरुषांच्या तुलनेत कनिष्ठ दर्जाचे मानले जाते. त्यांना घर आणि कामाच्या ठिकाणी दुहेरी जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात आणि त्यासंबंधित विविध समस्यांनाही तोंड द्यावे लागते. महिलांची घरातील आणि

Scanned with OKEN Scanner

घराबाहेरील भूमिका हे राष्ट्राच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य बनले आहे. आपल्या देशातील स्त्रिया अनेक जबाबदाऱ्या सामायिक करतात आणि विविध प्रकारची विविध कर्तव्ये पार पाडतात, परंतु बहुतेक वेळा तिचा कामातील सहभाग हा बिनपगारी मानला जातो. भारतात असंघटित क्षेत्र नेहमीच मोठ्या प्रमाणात कर्मचाऱ्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची भूमिका बजावतात आणि या क्षेत्रांमध्ये महिलांचा सहभाग पुरुषांपेक्षा जास्त आहे. म्हणजे संपूर्ण भारतात ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिला मोठ्या संख्येने असंघटित क्षेत्रात काम करतात. यातील बहुतांश मुली आणि महिला असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या अकुशल आणि निरक्षर आहेत. शहरांमध्ये ते अमानवी स्थितीत काम करतात कारण त्यांचे जीवनमान अत्यंत खालावलेले आहे. हे सर्वमान्य सत्य आहे की भारतात अजूनही असा कोणताही समाज नाही जिथे असंघटित क्षेत्रातील महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान संधी किंवा समान अधिकार मिळतात. शिवाय, जेव्हा असंघटित क्षेत्रांच्या श्रेणींबद्दल चर्चा केली तेव्हा भारत सरकारच्या कामगार मंत्रालयाने असंघटित कामगार दलाचे खालील चार गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे जसे की व्यवसायाच्या दृष्टीने, रोजगाराच्या दृष्टीने, विशेषत: त्रासलेल्या श्रेणींच्या दृष्टीने आणि सेवा श्रेणी. या चार श्रेण्यांव्यतिरिक्त इतर बाजूंनी वेगवेगळ्या अर्थाने असंघटित कामगारांचा मोठा वर्ग अस्तित्वात आहे. आजच्या युगात महिलांचा दर्जा प्रत्येक क्षेत्रात सन्माननीय स्थानावर विराजमान झाला आहे, परंतु तरीही त्या काही भेदभाव आणि छळापासून पूर्णपणे मुक्त झालेल्या नाहीत.

आता 'सामाजिक सुरक्षा' 'असंघटित क्षेत्र' आणि 'असंघटित कामगार' या व्याख्या 'सामाजिक सुरक्षा संहिता, २०२०' अंतर्गत देण्यात आल्या आहेत.

१.''सामाजिक सुरक्षा'' म्हणजे कर्मचारी, असंघटित आणि अर्ध कामगारांना आरोग्य सेवेत प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी आणि उत्पन्नाची सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी, विशेषत: वृद्धापकाळ, बेरोजगारी, आजारपण, अवैधता, कामाच्या दुखापतीच्या बाबतीत संरक्षणाचे उपाय. या संहितेअंतर्गत त्यांना प्रदान केलेल्या अधिकारांद्वारे आणि तयार केलेल्या योजनांद्वारे मातृत्व किंवा कमावत्याचे नुकसान.

२.''असंघटित क्षेत्र'' म्हणजे व्यक्ती किंवा स्वयंरोजगार कामगारांच्या मालकीचा आणि वस्तूंचे उत्पादन किंवा विक्री किंवा कोणत्याही प्रकारची सेवा प्रदान करण्यात गुंतलेला उपक्रम, ज्या ठिकाणी

Scanned with OKEN Scanner

कामगारांना कामावर ठेवते, अशा कामगारांची संख्या दहापेक्षा कमी आहे.

३.''असंघटित कामगार'' म्हणजे गृहस्थ कामगार, स्वयंरोजगार कामगार किंवा असंघटित क्षेत्रातील मजुरीचा कामगार आणि त्यामध्ये संघटित क्षेत्रातील कामगारांचा समावेश आहे जो औद्योगिक विवाद कायदा, १९४७ किंवा या संहितेच्या अध्याय III ते VII मध्ये समाविष्ट नाही.

असंघटित क्षेत्रात स्त्रिया जास्त काम करतात, स्त्रियांचे काम आहे —अदृश्य, अपरिचित आणि मोबदला नसलेला, तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे, शारीरिक आणि उच्च घटनांमुळे स्त्रिया पुरुषांद्वारे विस्थापित होतात.

महिलांचे लैंगिक शोषण:

सुमारे चार दशकांपूर्वी आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने केलेल्या एका अभ्यासात असे आढळून आले की १००पैकी २७ महिला आर्थिकदृष्ट्य सक्रिय असल्याचे आढळून आले आणि जगातील एक तृतीयांश श्रमशक्ती महिलांचा समावेश आहे. त्याच वेळी हे देखील अधोरेखित करण्यात आले की प्रत्येक प्रदेशात विविध आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीमुळे महिलांचा आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभाग मोठ्य प्रमाणात बदलतो. आर्थिक जीवनात महिलांच्या सहभागाचा दर कमाल ४०टक्क्यांहून अधिक बदलतो हे चांगलेच प्रस्थापित झाले.

पूर्व युरोप आणि युएसएसआर जेथे महिला शक्ती एकीकडे एकूण श्रमशक्तीच्या दोन—पंचमांशपेक्षा जास्त आहे तर लॅटिन अमेरिकेत किमान १५ टक्क्यांपेक्षा कमी आहे जेथे महिला एकूण श्रमशक्तीच्या फक्त एक पंचमांश भाग बनवू शकतात. त्याच वेळी, श्रमशक्तीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग पश्चिम युरोपमध्ये जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. डेन्मार्क, जर्मनी, जपान, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी देशांमध्ये महिला श्रमशक्तीचा मोठा भाग शेतीमध्ये गुंतलेला आहे आणि त्यांचा सहभाग बिगरशेती कामांमध्येही जास्त आहे. आणि एकूणच या देशांमध्ये महिलांच्या श्रमशक्तीच्या सहभागाचा दर इतर विकसित देशांच्या तुलनेत जास्त आहे. विकसनशील देशांच्या संदर्भात असे आढळून आले आहे की, नेपाळ, थायलंड सारखा देशांमध्ये आर्थिक जीवनात महिलांच्या सहभागाचा दर एकूण महिला लोकसंख्येच्या ४० टक्क्यांहून अधिक आहे, तर इतर देशांच्या गटात, म्हणजे भारत, मलाया, मोरोक्को, इ. मध्ये महिलांच्या सहभागाचे

Scanned with OKEN Scanner

प्रमाण एकूण कृषी कार्यबलाच्या ३० ते ४० टक्के आणि एकूण महिला लोकसंख्येच्या २० ते २५ टक्के दरम्यान आहे.

उद्दिष्टे

खालील मुख्य उद्दिष्टांसह संशोधन अभ्यास करण्यात येत आहे.

१. असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांची स्थिती तपासणे.
२. असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांना भेडसावणाऱ्या विविध समस्यांचे प्रबोधन करणे.
३. असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांच्या समस्यांवर मात करण्यासाठी काही योग्य उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन कार्यप्रणाली :

या पेपरमधील संशोधन पद्धती सैद्धांतिक आणि वर्णनात्मक शैलीत आहे. या अभ्यासाचा लेखक दुय्यम स्रोतांवर अवलंबून असेल. या संदर्भात पुस्तके, लेख, जर्नल्स आणि वेबसाइट्सच्या स्वरूपात डेटा गोळा केला जातो.

संशोधन विशेष :

हा संशोधन अभ्यास पूर्णपणे असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांच्या विविध समस्यांवर आणि असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांच्या कल्याणासाठी सरकारने तयार केलेल्या कायदा/कायदे आणि योजनांवर केंद्रित आहे. भारतात असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांची संख्या जास्त आहे. त्यांनाही अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. भारतीय समाजात महिलांवर अनेक बंधने आहेत आणि त्यांना विविध श्रेणींमध्ये विविध अडचणींचा सामना करावा लागतो. असंघटित क्षेत्रांचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या श्रेणींमध्ये केले जाते आणि या श्रेणीनुसार वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना वेगवेगळ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. उदाहरणार्थ घरगुती कामगार, शेती कामगार, बांधकाम मजूर आणि विक्रेता म्हणून काम करणाऱ्या महिलांना असंघटित क्षेत्रातील तिच्या कामानुसार वेगवेगळ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

असंघटित क्षेत्रातील महिलांना भेडसावणाऱ्या काही सामान्य समस्यांवर प्रकाश.

- सध्या असंघटित क्षेत्रातील बहुतेक कामांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची स्थिती गौण किंवा कनिष्ठ आहे.

Scanned with OKEN Scanner

- शिक्षणाचा अभाव ही असंघटित क्षेत्रातील महिलांची सर्वात मोठी समस्या आहे, कारण त्यांना स्वत:ला शिक्षित करण्यासाठी वेळ मिळत नाही.
- बहुसंख्य महिलांकडे असंघटित क्षेत्रातील त्यांच्या कार्यासाठी योग्य कौशल्य आणि ज्ञान नसते.
- असंघटित क्षेत्रातील पुरुष आणि महिलांमधील कामाच्या सहभागासाठी कामाच्या ठिकाणी विद्यमान असमानता आणि भेदभाव.
- महिलांची कमकुवत सामाजिक–आर्थिक स्थिती. ते दैनंदिन मजुरीवर काम करतात आणि त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह अल्प उत्पन्नाच्या स्त्रोताने करतात. ते आमच्या कुटुंबासाठी पौष्टिक अन्न, कापड, औषध आणि मुलांचे शिक्षण इत्यादी मूलभूत गरजा घेत नाहीत.
- कौटुंबिक समस्या ही आणखी एक समस्या आहे जी गरिबी, मुलांची काळजी आणि शिक्षण, तिच्या पतीकडून कमाई नसणे, सुविधांचा अभाव आणि इतर अशा विविध स्वरुपात महिलांना तोंड द्यावे लागते.
- असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांना समान कामासाठी पुरुषांप्रमाणे मोबदला मिळत नाही.
- महिला मजूर समाजातील अधिक असुरक्षित गट आहेत. त्यामुळे, कामाच्या ठिकाणी होणारे शोषण आणि लैंगिक छळ ही महिला मजूरांसमोरील एक प्रमुख समस्या आहे आणि ती जगभरातील जवळपास सर्वच समाजांमध्ये कामाच्या ठिकाणी अस्तित्वात आहे.
- असंघटित क्षेत्रात महिलांवर जास्त काम आणि कामाचा जास्त दबाव असतो. पुढे या क्षेत्रांमध्ये नोकरी अत्यंत असुरक्षित आहे.

कायदे/योजना:

जेव्हा दुसऱ्या बाजूला पाहतो तेव्हा असंघटित कामगारांच्या कल्याणासाठी आणि संरक्षणासाठी राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक कायदे आणि योजना उपलब्ध होत्या. भारतीय संविधान भाग III आणि भाग IV नुसार महिला मजुरांच्या संरक्षणासाठी मूलभूत

Scanned with OKEN Scanner

अधिकार आणि राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वांच्या रूपात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. उदाहरणार्थ, भारतीय राज्यघटना कायद्यासमोर समानता आणि कायद्यांच्या समान संरक्षणाची हमी देते. धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई आहे. अस्पृश्यता निर्मूलनाची तरतूद आहे. कायद्याच्याद्वारे स्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला त्याचे जीवन किंवा वैयक्तीक स्वातंत्र हिरावून घेतले जाणार नाही. भारतीय संविधानाच्या भाग III अंतर्गत मूलभूत अधिकारांच्या उल्लंघनाची तक्रार कलम ३२ अंतर्गत भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात किंवा अनुच्छेद २२६ अंतर्गत संबंधितांकडे केली जाऊ शकते.

निष्कर्ष/सूचना:

भूतकाळातीलच नव्हे तर आजच्या युगातही महिला मजुरांवर तिचे घर आणि काम या दुहेरी जबाबदाऱ्या आहेत. आता दिवसभरातील महिला मजूर सुधारल्या आहेत आणि त्यांच्या घरी आणि कामाच्या ठिकाणी वेगवेगळ्या पैलूंसह प्रचार करतात. परंतु असंघटित क्षेत्रातील महिला मजुरांची स्थिती गरीब आहे. आणि समाधानकारक नाही. वरील अभ्यासामध्ये असंघटित क्षेत्रातील महिलांना भेडसावणाऱ्या विविध समस्यांचे वर्णन केले आहे जसे की लैंगिक असमानता, शिक्षण आणि ज्ञानाचा अभाव, वेगवेगळया आधारांवर भेदभाव, लैंगिक छळ, कामाचा दबाव, कमी वेतन, कामाचे दीर्घ तास, असंघटित क्षेत्रातील मजुरांसाठी कायदे आणि कल्याणकारी योजना आहेत असेही या अभ्यासातून दिसून आले आहे. पण प्रश्न असा आहे की असंघटित क्षेत्रातील कामाच्या ठिकाणी महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत समान अधिकार मिळाले आहेत का? तर, याचे उत्तर नाही असे आहे, कारण सध्याच्या परिस्थितीतही वेगवेगळया आधारावर असमानता आधीच उपलब्ध आहे.

तथापि, नकारात्मक पैलू लक्षात ठेवून सकारात्मक पैलूंचा प्रचार करणे आवश्यक आहे. ''कामगार महिला'' आज घरातील आणि संपूर्ण समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत करते. स्वतंत्र भारतासाठी, ''गुलाम मातेपासून मुक्त वंश जन्माला येत नाही'' ही म्हण योग्य आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि उदारीकरणाच्या जगात परिपूर्ण चित्र कोरणाऱ्या स्त्रियांची खरी शक्ती या सभ्यतेची अजून साक्षीदार आहे. जोपर्यंत तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाचा संबंध आहे, निर्वाहापासून बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेकडे बदल होत आहे ज्याचा

Scanned with OKEN Scanner

स्त्रियांवर भयानक नकारात्मक प्रभाव पडतो आहे. ज्या क्षेत्रात महिलांनी काम केले त्या ठिकाणी तंत्रज्ञानाची ओळख झाली आहे, महिला मजुरांना अनेकदा पुरुषांनी विस्थापित केले आहे. महिला आणि मुलींवरील हिंसाचार सर्वाधिक आहेत. आज जगात मोठ्य प्रमाणावर मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे.

- संघटित क्षेत्रात आणि असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांना कामावर ठेवणाऱ्या प्रत्येक संस्थेमध्ये एका महिलेच्या नेतृत्वाखाली एक स्वतंत्र महिला तक्रार कक्ष स्थापन केला जावा.
- सर्वसाधारणपणे महिलांकडे आणि विशेषत: महिला कर्मचाऱ्यांकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. महिला कर्मचाऱ्यांकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी मास मीडिया मोठी भूमिका बजावू शकतो.
- महिला कामगारांमध्ये त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांना उपलब्ध असलेल्या संस्थात्मक पाठिंब्याबद्दल जागरुकता निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.
- महिला कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सर्वसमावेशक कायद्याची गरज आहे.

संदर्भ :

१. महिला विश्वकोश, रमा शर्मा, एम.के.मिश्रा अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २००९

२. डॉ.आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, डॉ.रावसाहेब कसबे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०१०

३. असंघटीत कामगारांसोबत समाजकार्य, प्रा.प्रदिपकुमार,यश पब्लीशर्स डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर,२०१४

४. कामगार कल्याण आणि औघोगिक मानसशास्त्र, बेद प्रकाश, पी.वाय.थोटे, अष्टविनायक प्रकाशन, नागपूर,२०००

५. नई सहस्त्राब्दी का महिला सशक्तिकरण, डॉ.वीरेन्द्र सिंह यादव, ओमेगा पब्लीकेशन,दिल्ली

६. https://www.jstor.org/stable/26534892

७. http://icehm.org/upload/6334ED715042.pdf

Scanned with OKEN Scanner